

ISSN:2181-0427 ISSN:2181-1458

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЛМИЙ АХБОРОТНОМАСИ**

**НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2021 йил 5 сон

Бош муҳаррир: Наманган давлат университети ректори С.Т.Тургунов

Масъул муҳаррир: Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор М.Р.Қодирхонов

Масъул муҳаррир ўринбосари: Илмий тадқиқот ва илмий педагогик кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи Р.Жалалов

ТАҲРИРҲАЙЪАТИ

Физика-математика фанлари: акад. С.Зайнобиддинов, акад. А.Аъзамов, ф-м.ф.д., доц. М.Тўхтасинов, ф-м.ф.д., проф. Б.Саматов. ф-м.ф.д., доц. Р.Хақимов, ф-м.ф.д. М.Рахматуллаев.

Кимё фанлари: акад.С.Рашидова, акад. А.Тўраев, акад. С.Нигматов, к.ф.д., проф.Ш.Абдуллаев, к.ф.д., проф. Т.Азизов.

Биология фанлари: акад. К.Тожибаев, акад. Р.Собиров, б.ф.д. доц.А.Баташов, б.ф.н.

Техника фанлари: - т.ф.д., проф. А.Умаров, т.ф.д., проф. С.Юнусов.

Қишлоқ хўжалиги фанлари: – г.ф.д., доц. Б.Камалов, к-х.ф.н., доц. А.Қазақов.

Тарих фанлари: – акад. А.Асқаров, с.ф.д., проф. Т.Файзуллаев, тар.ф.д, проф. А.Расулов, тар.ф.д., проф. У.Абдуллаев.

Иқтисодиёт фанлари: – и.ф.д., проф.Н.Махмудов, и.ф.д., проф.О.Одилов.

Фалсафа фанлари: – акад., Ж.Бозорбоев, ф.ф.д., проф. М.Исмоилов, ф.ф.н., О.Маматов, PhD Р.Замилова.

Филология фанлари: – акад. Н.Каримов, фил.ф.д., проф.С.Аширбоев, фил.ф.д., проф. Н.Улуқов, фил.ф.д., проф. Ҳ.Усманова. фил.ф.д.,проф. Б.Тухлиев, фил.ф.н, доц.М. Сулаймонов.

География фанлари: - г.ф.д., доц. Б.Камалов, г.ф.д., проф.А.Нигматов.

Педагогика фанлари: - п.ф.д., проф. У.Иноятов, п.ф.д., проф. Б.Ходжаев, п.ф.д., п.ф.д., проф. Н.Эркабоева, п.ф.д., проф.Ш.Хонкелдиев, PhD П.Лутфуллаев.

Тиббиёт фанлари: – б.ф.д. Ғ.Абдуллаев, тиб.ф.н., доц. С.Болтабоев.

Психология фанлари – п.ф.д.,проф З.Нишанова, п.ф.н., доц. М.Махсудова

Техник муҳаррирлар: Н.Юсупов, Г.Акмалжонова

Таҳририят манзили: Наманган шаҳри, Уйчи кўчаси, 316-уй.

Тел: (0369)227-01-44, 227-06-12 **Факс:** (0369)227-07-61 **e-mail:** ilmiy@inbox.uz

Ушбу журнал 2019 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси Раёсати қарори билан физика-математика, кимё, биология, фалсафа, филология ва педагогика фанлари бўйича Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

“НамДУ илмий ахборотномаси–Научный вестник НамГУ” журнали Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг 17.05.2016 йилдаги 08-0075 рақамли гувоҳномаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги (АОКА) томонидан 2020 йил 29 август куни 1106-сонли гувоҳнома га биноан чоп этилади. “НамДУ Илмий Ахборотномаси” электрон нашр сифатида ҳалқаро стандарт туркум рақами (ISSN-2181-1458)га эга НамДУ Илмий-техникавий Кенгашининг 11.05.2021 йилдаги кенгайтирилган йигилишида муҳокама қилиниб, илмий тўплам сифатида чоп этишга рухсат этилган (Баённома № 5). Мақолаларнинг илмий савияси ва келтирилган маълумотлар учун муаллифлар жавобгар ҳисобланади.

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ-2021

ГАП БЎЛАКЛАРИ ГАПНИНГ КОСТРУКТИВ БЎЛАГИ СИФАТИДА

Усмонова Хуринисо Шараповна

НамДУ профессори, ф.ф.д

Аннотация. Мазкур мақолада гапни бўлақларга ажратиш масаласи изохланади. Гап бўлақлари, гапнинг коструктив бўлаги сифатида таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Гап, гап бўлақлари, сифатловчи, аниқловчи, эга, кесим, тўлдирувчи ва ҳол.

Annotation. This periodical explains the issues of dividing a sentence into parts. Parts of the sentence are analyzed as a constructive part of the sentence.

Аннотация. В этой статье рассматриваются вопросы разделения предложения на части. Части предложения анализируются как конструктивная часть предложения.

Тилшунослик тарихида синтактик назариялар пайдо бўлгандан буён, гап бўлақлари ва гапнинг бўлақларга ажратиш муаммолари ҳақида турли фикрлар майдонга келди. Гарчи, гапни бўлақларга ажратиш тилшуносликнинг энг қадимий масалаларидан бўлса- да, у ҳеч қачон тилшуносларнинг баҳс – мунозараларидан холи бўлган эмас.

Гапнинг шаклий тузилиш томонини тилшуносликда синтактик тузилиш термини билан ҳам юритилади. Демак, гапнинг синтактик тузилиши дейилганда, унинг шаклий томонига эътибор берилади.

Гапнинг шаклий тузилиши анъанавий тилшуносликда жуда узоқ даврлардан буён гап бўлақлари рукни остида ўрганилиб келинади. Б.С. Храковскийнинг таъкидлашича, гап бўлақлари концепцияси тилшуносликда XX аср ўрталаригача гапнинг синтактик таҳлилида етакчи роль ўйнаган бўлса – да, бу концепция тарафдорлари ҳеч қачон бир умумий ғоя остида бирлашган эмас. {1}

Гап бўлақлари мақомини белгилашда узоқ даврлардан бери “Тобе ҳоким муносабатда бўлишлик” ва бу муносабатда “тобе позициясида туришлик” белгиланган таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Ана шу белгига мувофиқ, гап бўлақларини икки даражага: бош ва иккинчи даражали бўлақларга бўлиш анъанаси жаҳон тилшунослигида Л.Теньернинг “Структурал синтаксис асослари” асари майдонга келгунга қадар ҳуқум сурди. Бу асарнинг пайдо бўлиши синтактик назарияда буюк бурилиш ясади. Гапнинг тузилиш ва мазмуний маркази сифатида кесимнинг эътироф этилиши ва эгани кесимнинг “бўш ўрин” ларини тўлдириб, келувчи аргументлар қаторига ўтказилиши бош ва иккинчи даражали бўлақлар тушунчасини қайта кўриб чиқиш муаммосини келтириб чиқарди.

Ўзбек тилшунослигида мазкур муаммо 80- йиллар бошларида кўтарилган бўлса, ҳозирги кунда кесимнинг гап тузилишида етакчилик қилиши, эга, тўлдирувчи, ҳоллар кесимнинг “бўш ўринлари” ни тўлдириб, унинг кенгайтирувчилари ҳисобланиши кенг илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилди.

Ўтган давр мобайнида гап бўлақлари масаласида турли хил ғоялар олға ташланди, турли- туман йўналишлар майдонга келди. Бундай хилма- хиллик гап бўлақларини даражаларга ажратишда ҳам, иккинчи даражали бўлақларни тасниф асосларида ҳам кўринади.

Ўзбек тилининг ҳақиқий илмий синтаксисининг яратилиши проф. А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқаровалар номи билан боғлиқдир. А.Ғуломовнинг синтактик қарашлари, рус тилшуносларининг хусусан, А.А. Потепния, А.А. Шахматов, В.В.Виноградов ғоялари таъсирида шаклланди. Уларнинг гап бўлаклари ҳақидаги қарашлари ўзбек тилшунослигига тадбиқ этилди. Аниқловчи, тўлдирувчи атамалари А.Ғуломов томонидан ўзбек тилшунослигига киритилди.

Проф. А.Ғуломов гап бўлақларини белгилашда тобеланиш муносабатини бош мезон қилиб олди. Тобеланиш муносабатидан ташқаридаги гап унсурлари гап бўлақлари таркибига киритилмади. Гап бўлақлари гап тузилишидаги ролларига қараб икки даража – бош ва иккинчи даражали бўлақларга бўлинди. Бош бўлақларга эга ва кесим, иккинчи даражали бўлақларга эса аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол киритилди. {2}

Гап бўлақлари ва гапни бўлақларга ажратиш тамойиллари бўйича шунчалар кўп фикр мулоҳазалар баён қилинганки, ҳатто уларни қайси тамойил асосида ажратилаётганига кўра тасниф қилиш имконияти вужудга келди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам рус тилшунослигида ҳам гапнинг таркибида тобе вазиятда келиб, муайян сўроққа жавоб бўлувчи ҳар қандай иккинчи даражали бўлак гап таркибидан бир вақтда ажратилади. Дастлаб, гап таркибидан бош бўлақлар аниқланади ва ундан сўнг таҳлилнинг иккинчи босқичида иккинчи даражали бўлақлар белгиланади. Иккинчи даражали бўлақлар гапнинг ёки унинг бир қисмининг бўлаги эканлиги ҳисобга олинмайди. {3}

Анъанавий тилшуносликнинг ана шу чекланган томонларини айрим туркологлар пайқаганлар ва аниқловчи гапнинг конструктив бўлаги эканлигига шубҳа билан қараганлар. Жумладан, Н.А.Баскаков фикрича, аниқловчининг миқдоридан қатъий назар, ҳар қайси аниқланмиш гап таркибида ўзининг синтактик вазиятига эга бўлади ва аниқловчи билан биргаликда бир бутун ҳолда бир гап бўлаги саналади. {4} Н.К.Дмириев ҳам аниқловчи - аниқланмиш муносабати гапнинг тузилиши доирасига кирмаслигини таъкидлаган эди. {5}

Баъзи ўзбек тилшунослари 60- 70 -йиллардаёқ иккинчи даражали бўлақларнинг гапдаги мақоми юзасидан анъанавий қарашларга танқидий муносабатда бўлгандилар. Хусусан, Ш.Раҳматуллаев бу ҳақда қуйидагиларни баён қилади: “Сифатловчининг ўзига хос айримликлари борлигидан келиб чиқиб уни бир вақтлар учинчи даражали бўлак деб ҳам юритишган, аммо кейинчалик бу тушунча ва терминдан воз кечилган. Бизнингча, сифатловчини (кенгроқ олсак, аниқловчиларнинг барча турларини) гапнинг бўлаги деб эмас, бирикманинг бўлаги” деб аташ тўғрироқ бўлади. Агар ҳозиргина таъкидланган фикрга қўшилсак, “сифатловчи ўз сифатланмиши билан биргаликда бир бўлак вазифада келади” деб умумий қоида чиқариш мумкин. {6}

Проф. Н.Маҳмудов аниқловчиларни гапнинг конструктив бўлаги ҳисобламагани ҳолда, тўлдирувчи ва ҳолларнинг ҳам гапдаги вазифасини фарқлаш лозимлигини кўрсатди. {7} Унинг таъкидлашича, бирдан ортиқ предикат қатнашганда, улардан бири асосий, қолганлари иккинчи даражали ҳолатда бўлади. Лекин ҳар бир предикат, хоҳ у асосий, хоҳ иккинчи даражали бўлсин, муайян объект муносабати билан боғлиқ саналади. Бу ҳолат таркибида иккинчи даражали предикатли сифатдош ва равишдош ўрамлар (оборотлар), ҳаракат номланишлари ва шарт феълли қурилмалар, шунингдек, предикатив сўзлар (бор, йўқ сингари сўзлар) билан шаклланган қурилмалар мавжуд

бўлган содда гапларда кузатилади. Масалан: Унинг дардини енгиллатадиган сўзни инсон боласи ҳали ярата олгани йўқ (С.Аҳмад) гапида иккинчи даражали предикатли унинг дардини енгиллатадиган сифатдош обороти иштирок этган. Гапда иккита предикат мавжуд бўлиб, улардан бири, яъни ярата олгани йўқ феъл шакли билан ифодаланган асосий (кесим вазиятида), иккинчиси, яъни енгиллатадиган сифатдош шакли билан ифодалангани эса иккинчи даражалидир. Асосий предикат сўзни сўз шакли орқали ифодаланган объект муносабати билан боғлиқ бўлса, иккинчи даражали предикат дардини сўз шакли орқали ифодаланган воситасиз объект муносабати билан боғлиқ. Аммо бу икки объект предикатларга муносабати жиҳатидан айнан ўхшаш бўлса ҳам, уларни бир- бири билан мутлақо тенглаштириш мантиқан тўғри эмас. Чунки мазкур предикатларнинг ўзи мавқеи жиҳатдан бир- бирига айнан тенг эмас, яъни бири асосий, иккинчиси эса иккинчи даражалидир. Шунинг учун ҳам мазкур гапнинг синтактик тузилишида иккита айнан бир мақомга эга бўлган воситасиз тўлдирувчи мавжуд деб қарашнинг ўзи илмий асосга эга эмас.

Англашиладики, гапнинг синтактик тузилишини шакиллантиришда моддий восита сифатида хизмат қиладиган марфологик шакиллар бир хил синтактик мавқега эга эмас. Уларнинг бир қисми гапнинг конструктив бўлаги бўлиб келса, айримлари гапнинг эмас, балки унинг қисмининг конструктив қисми саналади. Шунинг учун ҳам синтактик таҳлилда муайян сўз шаклларнинг қандай синтактик мавқе ва вазифада келаётганлигини белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Нурмонов А. Тилшуносликнинг назарий ва амалий муаммолари бўйича Танланган асарлар III жилд. Т., 2012. 212-224 бетлар. Яна қаранг Храковский В.С. Концепции членов предложения в русском языкознании XIX века //Грамматическое концепции в языкознании XIX века.- Л., 1985.-С.124.
2. Нурмонов А. Танланган асарлар . “Тилшуносликнинг назарий ва амалий муаммолари бўйича танланган мақолалар” III жилд . Тош., “Akademnashr” 221-223 бетлар.
3. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения // Члены предложения в языках различных типов. –Л.. 1972. – С.35-50. Яна қаранг Саидова Р.Х. Предложение в современном русском литературном языке.АҚД. Т.. 1975. С .5.
4. Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке. Исследование по сравнительной грамматике тюркических языков. III. Синтаксис. М.. 1961. С.67.
5. Дмитриев Н.К. Детали простого предложение. Ис. по срав, Гр. тюркских языков. III
6. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки, Т., 1970, 18-20 бетлар.
7. Маҳмудов Н. Функционал ва нофункционал тўлдирувчилар ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти. -1981. 1- сон. – б. 44

РАМЗ ВА АЛЛЕГОРИЯНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТИ

Шарипова Дилноза Шавкатовна, катта ўқитувчи

Табиий йўналишларда чет тили кафедраси

Бухоро давлат университети

	Рахматова М.М	210
42	Шарқ романтизмнинг фалсафий шеърляти- жалолиддин румий ижодида Ўроқова О. Ж	215
43	Шах экологик маданияти шаклланишида маънавий мерос намуналарининг ўрни ва аҳамияти Зойиров Э. Х, Ғуломов А.Б	220
44	Жадидчилик фалсафасида миллий истиқлол масалаларининг кўтарилиши Тағоева Д.Н	224
45	Замонавий эстетика муаммолари таснифи Арзиматова И. М, Мўминов Ж.М	230
46	Ҳозирги кунда ўқувчи-ёшлар ва ёш авлод тарбиясидаги салбий ҳолатларни келтириб чиқарувчи омилларни таҳлил қилиш ҳамда уни олдини олиш давр талаби Норбўтаев И.М	233
47	Ёшларда бағрикенглик маданиятини шакллантиришда ворисийлик муҳим омили сифатида Исроилов Б.Э	236
49	Экологик тарбия - олам тарбияси Худайназаров С.Х	242
50	Оилавий тадбиркорликда шахс интеллектуал ва маънавий салоҳиятини ривожлантириш аҳамияти Ғаниев Б.С., Ғаниев А.Б.	247
51	Интернетнинг ижтимоий-сиёсий муносабатлар тизимида самарали ривожланиш омиллари Аллаяров О.Э., Хамидов А.М.	254

10.00.00

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

52	Ўзбек ва Корейс тилларида флора гуруҳидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий таҳлили Жо Мин Ёнг	260
53	Гап бўлаклари гапнинг коструктив бўлаги сифатида Усмонова Х.Ш	272
54	Рамз ва аллегориянинг ўзаро муносабати Шарипова Д.Ш	274
55	Исторические формирование узбекской орфографии Тўрахўжаева А.Х, Абдуганиева Ш.Б	279
56	Analysis of medieval masterpieces Nematillayev A	283
57	Cho'lon asarlarida obrazlilik Fayzullayeva O.X, Jalilova Sh. D	285
58	Farida Afro'z asarlarida dialektizmlar ekspressivlik ifodalovchi vosita sifatida Xusanova M.A	289